

CHRISTELIJK ANTI-JUDAÏSME

Dia 1. (inhoud)

De titel van mijn inleiding, “christelijk anti-judaïsme”, vraagt misschien om enige uitleg. Waarom “christelijk”? En waarom “anti-judaïsme” in plaats van “antisemitisme”?

Om met het laatste te beginnen: Ik vermijd in de titel en in het eerste deel van mijn verhaal het woord “antisemitisme” omdat die term pas in de 19^e eeuw voor het eerst werd gebruikt. Maar er is ook een meer inhoudelijke reden om de negatieve houding t.o. joden en jodendom in voorgaande perioden niet als antisemitisme aan te duiden. Die betrekkelijk recente term is nl., zoals we straks zullen zien, expliciet verbonden met een raciale theorie. In eerdere periodes van de geschiedenis had de afwijzing van joden geen raciale connotatie. Het anti-judaïsme was toen sociaaleconomisch en/of religieus gemotiveerd.

Sociaaleconomisch anti-judaïsme was er al in de voorchristelijke tijd. Het begin van mijn inleiding is eraan gewijd. Maar de meeste aandacht zal ik, zoals de titel aangeeft, besteden aan het christelijke – dus *religieus* gemotiveerde – anti-judaïsme, d.w.z. aan de lange periode van afwijzing jegens joden die vooraf is gegaan aan de antisemitische misdaden van het Hitlerregime in de Tweede Wereldoorlog. Over die misdadige jodenhaat zal ik niet spreken, hoewel de vraag op kan komen of er een verband bestaat tussen het eeuwenlange vooral religieus gemotiveerde anti-judaïsme en het anti-joodse racisme van de Nazi's. Maar dat is misschien meer iets voor de discussie.

Een verschijnsel van onze tijd is het *politieke* – tegen het bestaan van de staat Israël gerichte – anti-judaïsme, dat we ook antizionisme kunnen noemen. Ik zal daarover aan het slot slechts een paar opmerkingen maken en afsluiten met een vraag.

Het onderscheiden van deze varianten – sociaaleconomische, religieuze, racistische en politieke typen van anti-judaïsme is niet altijd gemakkelijk omdat ook combinaties voorkomen.

1) *Sociaaleconomisch anti-judaïsme.*

Ik begin dus bij het sociaaleconomisch gemotiveerde anti-judaïsme. Dit type anti-judaïsme kwam inderdaad al voor in de oude wereld, vooral nadat Judea – de Joodse staat – in 63 voor Christus door de Romeinen was ingenomen en tot een cliëntstaat van het grote Romeinse Rijk was gemaakt. Dit zorgde voortdurend voor spanningen.

Na de verwoesting van Jeruzalem en de Tempel in 70 n. Chr. namen die spanningen nog verder toe, mede doordat het de joden niet werd toegestaan hun Tempel te herbouwen. Het jodendom moest na 70 n. Chr. verder zonder Tempel, –zonder religieus centrum. Dit had grote gevolgen voor het karakter van het jodendom. Daarom een korte toelichting.

Slechts één joodse stroming heeft de verwoesting van de Tempel en van Jeruzalem overleefd, nl. die van de Farizeeën. Uit die stroming is het ons bekende *rabbijnse* jodendom voortgekomen. In plaats van de Tempel kwamen *de synagogen* als *lokale* centra (we kunnen het rabbijnse jodendom – het huidige jodendom – ook synagogaal jodendom noemen). Omdat er geen centraal punt meer was, werd het jodendom erg mobiel. Men kon zich overal ter wereld onbekommerd vestigen.

Maar dat wil niet zeggen dat ze zich altijd gemakkelijk met andere bevolkingsgroepen vermengden. Joden bleven in veel gevallen een aparte groep. Ze woonden vooral in de grotere steden waar ze een economisch vrij goede positie hadden. Die relatief sterke positie kon aanleiding geven tot afgunst.

Het meest bekend zijn de anti-Joodse rellen in het Egyptische Alexandrië, in die tijd de tweede stad van het Romeinse Rijk (38 n. Chr.). Joden die daar woonden, kregen het verwijt dat zij zich verrijkten ten koste van de inheemse bevolking. De anti-Joodse rellen leidden er uiteindelijk toe dat zij, de joden in Alexandrië, gedwongen werden in een aparte wijk te wonen, het eerste joodse getto.

2) Christelijk anti-judaïsme.

In dit centrale gedeelte van mijn verhaal zal ik eerst ingaan op de vraag hoe het christelijke anti-judaïsme is ontstaan, –kon ontstaan. Ik zal laten zien dat de oorsprong in het vroegste – het aller vroegste – christendom ligt. Stilstaan bij het vroegste christendom heeft voor mij het voordeel dat ik dan op het terrein van mijn vroegere specialisme, de studie van het NT en de geschiedenis van het vroegste christendom, blijf.

Daarna wil ik in grote lijnen het anti-judaïsme van de vroege middeleeuwen tot het begin van de twintigste eeuw bespreken.

Aan het slot zal ik wat uitvoeriger stilstaan bij het antisemitisme dat zijn wortels had in het katholieke fascisme van de jaren '20 – '30 van de vorige eeuw, de decennia voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog.

a) *Het vroege christendom.*

De wortels van het christelijke anti-judaïsme liggen heel duidelijk in het vroegste christendom. Maar zoals ik zojuist heb opgemerkt: er bestond al een vorm van anti-judaïsme in de antieke wereld, nog vóór de opkomst en de verbreiding van het christendom (ik heb het sociaaleconomisch anti-judaïsme genoemd). Het vroegchristelijke anti-judaïsme had een ander karakter (het ging om religieus anti-judaïsme), maar *het was niet een volledig nieuw verschijnsel*. Het kon aansluiten bij al bestaande anti-joodse sentimenten in de Grieks-Romeinse samenleving.

Voor onze kennis van ontwikkelingen in het vroegste christendom, zijn we uiteraard afhankelijk van wat de bronnen – de bronnen die het dichtst bij de gebeurtenissen staan, in dit geval de geschriften van het NT – hierover zeggen. We moeten ons dan realiseren dat niet de nieuwtestamentische evangeliën maar de brieven van Paulus de oudste teksten zijn van het NT.

De evangeliën en ook de Handelingen van de Apostelen (die op de evangeliën volgen) zijn zo'n 40 tot 60 jaar na de dood van Jezus en zo'n 20 tot 40 jaar na de brieven van Paulus geschreven. De auteurs van de evangeliën en van de Handelingen van de Apostelen kenden de brieven van Paulus ook, direct of indirect. In elk geval waren ze vertrouwd met wat we als de essentiële inhoud van die brieven kunnen beschouwen (waarover straks meer).

Paulus was een jongere tijdgenoot van Jezus, maar hij heeft Jezus niet persoonlijk gekend. Hij schrijft dat hij een *visioen* had gehad van de (uit de dood) opgestane Jezus en dat hij *in dit visioen* de opdracht had gekregen om Jezus *onder de heidenvolken* te verkondigen.

Je zou verwachten dat Paulus voor hij met zijn verkondiging aan heidenen, niet-joden, begon, zich verder over Jezus liet informeren door diens *familieleden* (bijv. door Jezus' broer of halfbroer Jacobus;

Paulus noemt Jacobus meer dan eens “de broeder van de Heer”, (de broer van Jezus) of door directe *leerlingen* van Jezus, zoals Petrus en Johannes. Maar Paulus ontkent met zoveel woorden dat hij voor zijn kennis van Jezus afhankelijk was van mensen.

Dia 2.

In de eerste zin van een vroege brief, de *Brief aan de Galaten*, schrijft Paulus: “Ik ben gezonden – *niet door mensen* maar door Jezus Christus en door God de Vader, die Jezus uit de dood heeft doen opstaan”. Dat hij met zoveel nadruk zegt dat hij niet door mensen – familieleden en leerlingen van Jezus – is geïnformeerd over Jezus heeft alles te maken met een belangrijk meningsverschil dat hij met hen had.

Hier komen we bij de oorsprong van het christelijke anti-judaïsme. Door het visioen van de opgestane Jezus was Paulus ervan overtuigd geraakt dat Jezus gestorven was voor het heil van *alle mensen*, niet alleen voor joden. En *alle* mensen, dus ook heidenen, konden worden gered door te geloven in de verlossing die Jezus had gebracht.

Maar inderdaad, Jacobus en Petrus en de andere eerste volgelingen van Jezus dachten hier anders over. Zij waren de mening toegedaan dat heidenen die in Jezus waren gaan geloven, zich bij het verbondsvolk moesten aansluiten, dus jood moesten worden (zij waren zelf ook joden). Dit betekende concreet dat mannen zich volgens hen moesten laten besnijden (als teken van lidmaatschap van dit volk), dat men zich aan de sabbat als rustdag moest houden en dat men de joodse voedselvoorschriften praktiseerde. (Door deze voorschriften onderscheidde het joodse volk zich van zijn heidense omgeving.)

In zijn *Brief aan de Romeinen* maakt Paulus een onderscheid tussen “het Israël naar het vlees”, zoals hij het noemt, en “het Israël naar de geest”, een onderscheid dat door het vroege christendom is overgenomen. Uit de nieuwtestamentische evangeliën en andere geschriften blijkt dat de vroegchristelijke hoofdstroming zich – dus

onder invloed van Paulus – in relatief korte tijd *losgemaakt* heeft van het jodendom en een niet-joodse beweging is geworden.

Het uiteengaan van jodendom en christendom leidde spoedig ook tot wederzijde verkettering. Het meest pijnlijke element van het vroegchristelijke anti-judaïsme is de beschuldiging dat joden verantwoordelijk waren voor de dood van Jezus: Joden zouden Jezus niet alleen hebben afgewezen als Messias maar hem – met medewerking van de Romeinse prefect Pontius Pilatus – zelfs hebben gedood.

Dia 3.

In het Evangelie van Mattheüs staat een passage die joden eeuwenlang is nagedragen. In hoofdstuk 27 van dat evangelie lezen we dat een grote menigte was samengekomen toen Pilatus, de Romeinse prefect, Jezus wilde veroordelen. Pilatus vroeg deze mensen: “wat moet ik doen met Jezus die Messias wordt genoemd?”. Volgens Mattheüs riepen ze allemaal: “Kruisig hem!”. “Maar waarom”, vroeg Pilatus vervolgens. “Wat voor kwaad heeft hij dan gedaan?” Maar zij schreeuwden nog harder: “Kruisig hem !” Daarop liet Pilatus een schaal met water brengen en waste hij voor de ogen van de joodse menigte zijn handen. “Ik ben onschuldig aan de dood van deze man”, zei hij “Het is jullie zaak”. Maar het volk, het joodse volk, riep volgens Mattheüs: “*Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen!*”. In het vroege en latere christendom werd deze uitroep gezien als verklaring voor alle rampen die het jodendom zouden treffen. De joden hadden het over zichzelf afgeroepen.

De beslissende rol van de Romeinen werd hierbij over het hoofd gezien. Het beeld van Pilatus dat in het *Evangelie van Mt* en in de andere evangeliën geschetst wordt – hij lijkt een onschuldige twijfelaar – staat in schril contrast tot wat wij uit andere bronnen over deze figuur weten. In niet-christelijke bronnen kunnen we bijv. lezen dat Pilatus

zich geld uit de tempelkas had toegeëigend om daarmee tot zijn eigen eer en glorie een aquaduct aan te laten leggen. Heel relevant en typerend is wat Flavius Josephus in zijn werk, *De Joodse Oudheden*, vertelt over het einde van de carrière van Pilatus. Volgens Josephus had Pilatus een vreedzame bijeenkomst van Samaritanen in hun heiligdom op de berg Gerizim in Samaria laten bestormen en had hij de religieuze leiders van de Samaritanen laten doden. Toen zijn directe chef, de Syrische gouverneur Vitellus, hiervan op de hoogte kwam, ontsloeg hij Pilatus als prefect van Judea en stuurde hij hem naar Rome om zich voor de Romeinse keizer Tiberius te verantwoorden voor wat hij had gedaan (misdan). Hoe het verder met Pilatus is gegaan, weten we helaas niet, waarschijnlijk omdat keizer Tiberius in de tussentijd was overleden.

Maar in de ogen van vroege christenen was niet Pilatus verantwoordelijk voor de kruisdood van Jezus, maar waren het de joden. Dit was een reden voor vroege christenen en ook voor latere generaties christenen om het gezelschap van onbekeerde joden te mijden. De verwoesting van de Tempel in het jaar 70 werd door hen aan de joden zelf geweten. Het zou een goddelijke straf zijn voor de kruisiging van Gods Zoon en een duidelijk teken dat God de joden had verworpen.

In de ogen van christenen waren de joden (d.w.z. de joden die zich niet bekeerden tot het geloof in Jezus) Godsmoordenaars. In verschillende bewaard gebleven preken uit de tweede tot vierde eeuw wordt deze beschuldiging expliciet onder woorden gebracht. Het werd christenen daarom verboden te trouwen met joden en mee te doen met joodse feesten. De christelijke feestkalender – m.n. ook het Paasfeest – werd losgemaakt van de joodse kalender. Ook de besnijdenis werd verboden

b) Vanaf de vroege Middeleeuwen tot in de 18^e eeuw.

In het jaar 380 werd het christendom officieel de staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk, waardoor de joden onder een christelijk bestuur kwamen.

Vanaf nu ging het christelijke anti-judaïsme steeds meer gepaard met beschuldigingen aan het adres van joden. Zij werden gezien als “blind” voor wat Jezus had gebracht. Door zich niet bij het christendom aan te sluiten was hun status veranderd van “volk van God” in “door God verworpenen”. Deze kritiek leidde ertoe dat joden maatschappelijk werden gediscrimineerd en geïsoleerd.

De Kerk zag zichzelf als de vervanger, de voortzetting, van Israël: *verus Israel*, “het ware Israël”, een term die impliceerde dat de joden níet – of niet meer – het ware Israël vormden.

In de eeuwen hierna namen de spanningen nog verder toe. Joden mochten niet langer grond bezitten. Ook mochten ze allerlei beroepen niet uitoefenen. En ideeën over joden als duivelskinderen, geboren leugenaars, samenzweerders die uit waren op de ondergang van het christendom, konden zich gemakkelijk verspreiden.

Een dieptepunt in de Middeleeuwen waren de Kruistochten. In 1095 riep paus Urbanus II jonge mannen op zich te bewapenen om het Heilige Land te veroveren op de moslims en zo de christelijke heilige plaatsen in Jeruzalem veilig te stellen. Zijn oproep werd met enthousiasme begroet. Op hun tocht naar het Heilige Land wilden de soldaten zich meteen verdienstelijk maken. Zij kozen daarvoor joodse gemeenschappen uit: dat waren óók ongelovigen en zij konden hen in Europa bevechten als voorspel op de strijd tegen de moslims in het Heilige Land.

Met name in het Rijnland (Mainz, Worms, Speyer) bevonden zich in die tijd toonaangevende joodse gemeenschappen met belangrijke rabbijnen. Deze gemeenten en hun rabbijnen waren het eerste doelwit

van de kruisvaarders. De keus die zij de joden stelden, was eenvoudig: of zij lieten zich dopen of zij zouden worden vermoord. Menigeen koos uit lijfsbehoud voor het eerste, maar anderen kozen ervoor om trouw te blijven aan het jodendom. Velen wachtten niet tot de kruisvaarders hen zouden doden maar voorkwamen dat door zelfmoord te plegen. De kruisvaarders lieten een spoor van verwoesting en moord achter m.n. in het Rijnland. Een en ander is vastgelegd in Hebreeuwse Kronieken over de eerste en de tweede kruistocht.

Hierbij moet wel worden aangetekend dat de hogere geestelijkheid zich tegen het anti-joodse sentiment van de kruisvaarders verzette. In een bul van paus Calixtus II uit 1120 wordt de kerkvader Augustinus (345-430) geciteerd. Augustinus had de joden getypeerd als de bewaarders van het OT in de voorchristelijke tijd, al begrepen zij volgens Augustinus de ware betekenis ervan niet. Het vervolgen of gedwongen bekeren van joden keurde Augustinus af en hij hield er rekening mee dat de joden in de eindtijd weer een belangrijke rol zouden gaan spelen.

Paus Calixtus ging nog een stap verder dan Augustinus: hij verplichtte christenen joden te beschermen. En wie zich niet aan zijn voorschrift hield, diende geëxcommuniceerd, dus uit de kerk gezet, te worden.

Op het *Derde Lateraanse Concilie* van 1179) werd een besluit genomen dat zeer negatief zou uitpakken voor joden. Het werd christenen verboden aan medebroeders, medechristenen, geld uit te lenen en daarover dan rente te vragen. Hoewel de kerk het economische belang van rente onderkende, werd het niet gepast gevonden rente te vragen van geloofsgenoten. De enigen die deze belangrijke rol in de financiële sector op zich konden nemen waren de spreekwoordelijke niet-christenen in Europa: de joden.

Omdat zij tegelijkertijd geen lid mochten zijn van de gilden, die een uitgesproken christelijk karakter hadden, konden zij veel beroepen

niet uitoefenen. Dat zorgde voor toenemende armoede onder joden. Naast de detailhandel resteerde inderdaad vooral de geldhandel. Dat gaf hun een vorm van bestaanszekerheid. Maar het maakte de joodse positie ook kwetsbaarder. Christenen die bij hen leenden en niet in staat waren het geld met rente terug te betalen, kwamen in de verleiding zich tegen hun financiers te keren.

Dia 4 (Jodenhoed)

Op het 13^e eeuwse *Vierde Lateraanse Concilie* werd een vervolgbesluit genomen: aangezien joden een geïsoleerde positie in de maatschappij innamen, moesten zij in het publieke leven ook apart geplaatst worden. Joden moesten vanaf toen een duidelijk onderscheidingsteken dragen, zodat christenen altijd konden weten dat ze met een jood van doen hadden. Het stond vorsten vrij om een eigen “jodenteken” te kiezen. In veel landen kozen zij voor een “jodenhoed”, een speciale puntige hoed. Elders moest een geel insigne (meestal in de vorm van een ring) op de kleding worden aangebracht.

Naast de structurele maatregelen tegen joden en de daaruit voorkomende agressie zorgden ook allerlei anti-joodse verhalen voor veel ellende. In die verhalen, die geen enkele achtergrond hadden in de realiteit, werd het beeld geschetst van een “ideaaltypische jood”. In zo’n “verbeelde jood” werd alles bij elkaar gebracht wat christenen niet wilden zijn. De jood was bij uitstek “de ander”.

Toen in de 14^e eeuw de pest door Europa waarde en ongeveer een derde van de bevolking daaraan stierf, werd alom naar de joden gewezen. Zij zouden hierachter zitten. Hoewel de paus zich ook in dit geval expliciet tegen deze beschuldiging keerde, vielen complete joodse gemeenschappen ten offer aan de woede van de bevolking.

Daarnaast werden hun in onze ogen allerlei dwaze verwijten gemaakt. Zo zouden joden voor het maken van de *matzes* voor *Pesach* gebruik maken van het bloed van een christelijk kind. Tot in de 20^e

eeuw deden dergelijke beschuldigingen van rituele moord de ronde in Europa.

Erg bekend is het verhaal van de jood die, toen Jezus op weg was naar het kruis, hem zou hebben verhinderd uit te rusten. Vervolgens werd deze jood tot eeuwige rusteloosheid veroordeeld: hij had geen thuis meer, zwierf over de hele aarde en kon nergens rust vinden. Hij werd het toonbeeld van de jood die Jezus verworpen had. In de 17^e eeuw kreeg hij de naam Ahasverus. Hij werd ook wel “de eeuwige jood” of “de zwervende jood” genoemd. De Nazi-film “Der ewige Jude” (1940) ging rechtstreeks terug op dit middeleeuwse anti-joodse verhaal.

Vanaf de 13^e – 14^e eeuw werden joden uit veel landen in West-Europa verdreven, ook uit de Nederlanden. De meeste joden emigreerden naar het Oost-Europa, waar ze in sommige landen gastvrij werden onthaald.

In Spanje en Portugal werden tijdens de Reconquista (“Herovering”) aan het einde van de 15^e eeuw niet alleen alle moslims (“Moren”) verdreven, maar ook alle joden. Het hele Iberische schiereiland was weer christelijk geworden. Wie niet binnen drie maanden het land verliet (dat deden ong. 260.000 joodse families), moest zich tot het christendom bekeren. Als ze door de Spaanse Inquisitie van ketterij werden verdacht, liepen ze de kans op de brandstapel terecht te komen. Aangenomen wordt dat dit tussen de 2.000 en 10.000 personen is overkomen.

c. *Protestants antisemitisme.*

Niet alleen katholieken wezen het jodendom af. De protestantse houding t.o. joden was tot in de 20^e eeuw niet wezenlijk anders. Net als de katholieken waren veel protestanten van mening dat de joden buiten de christelijke samenleving stonden. Zij waren ook voor hen de spreekwoordelijke “ander”.

Het valt op dat Martin Luther in zijn latere geschriften veel negatiever over het jodendom spreekt dan in zijn vroege werken. Aanvankelijk kon hij begrip opbrengen voor joden die geen christen waren geworden. Dat kwam volgens de jonge Luther doordat de katholieke kerk de christelijke boodschap had verduisterd. Met zijn reformatie had hij de kerk gezuiverd en hij verwachtte dat joden hun instemming met zijn hervorming zouden betuigen. Terugkeer naar de Bijbel betekende voor hem in die tijd terugkeer naar de joden. Hij beklemtoonde dat Jezus een jood was.

Maar inderdaad Luthers toon werd radicaal anders in zijn latere geschriften. Alleen al de titel van een geschrift uit 1543 spreekt boekdelen: *Von den Juden und ihren Lügen*. Joden worden in dit werk afgeschilderd als woekeraars en afpersers.

De oudere Luther vond verdrijving van de joden de beste optie. Mocht dat niet lukken, dan moesten joden in een getto worden opgesloten en dwangarbeid verrichten.

Het idee hierachter was dat Luther hun ogen wilde openen voor de hiervoor genoemde – allereerst door de apostel Paulus geformuleerde – gedachte dat mensen (joden niet minder dan heidenen) alleen gered kunnen worden door zich open te stellen voor Gods liefdedaad in het kruisoffer van Jezus. Van de positieve toon uit Luthers jongere jaren was niets overgebleven.

In de daaropvolgende eeuwen was de positie van Joden in lutherse landen niet wezenlijk anders dan in katholieke landen. Slechts in sommige delen van Europa, m.n. ook in de Republiek der Verenigde Nederlanden, konden zij in betrekkelijke tolerantie leven.

Ik voeg een paar woorden toe over het Nederlandse calvinisme. In de tweede helft van de 17^e eeuw was de Gereformeerde Kerk het belangrijkste kerkgenootschap in Nederland geworden. Deze protestanten waren ervan overtuigd dat de joden in de oudtestamentische tijd het volk van Gods uitverkiezing waren, maar ze geloofden ook dat de kerk de rol van Gods volk had overgenomen. Laatsgenoemde gedachte kon ertoe leiden dat ook zij joden zagen als vijanden van God en van zijn kerk.

Evenals katholieke theologen wierpen protestantse theologen hun joodse tijdgenoten nog altijd de schuld aan de dood van Jezus voor de voeten. Joden zouden hun maatschappelijke achterstelling over zichzelf hebben afgeroepen.

In *De Banier*, het dagblad van bevindelijk gereformeerden, werden in de jaren '30 regelmatig antisemitische berichten uit de

Duitse nationaalsocialistische pers overgenomen. In 1938 kopte deze krant zelfs een keer met de uitroep “De Joden eruit!”.

Maar er waren ook protestantse theologen die een meer respectvolle omgang met joden bepleitten. Net als al bij Luther het geval was, kan men bij hen spreken van een dubbele erfenis: naast de gebruikelijke anti-joodse opvattingen waren er ook aanzetten tot een andere visie waarin respect voor het oude verbondsvolk overheerste.

3) Racistisch anti-judaïsme (antisemitisme).

De vrij algemene opvatting, in heden en verleden, is dat alle mensen principieel gelijkwaardig zijn. Al in het eerste Bijbelboek wordt dit verondersteld: als alle mensen afstammen af van één ouderpaar, Adam en Eva, zijn zij althans in principe gelijkwaardig. Tot welk volk of “ras” iemand behoort of welke religie of levensovertuiging hij of zij aanhangt is dan van secundair belang.

Voor katholieken en protestanten was en is de afstamming van Adam en Eva een dogmatische waarheid. Om die reden wezen veel christenen (maar lang niet alle), m.n. ook verschillende pausen, het racistische antisemitisme af.

Ook verlichtingsdenkers in de 18^e en in het begin van de 19^e eeuw hebben zich over de gelijkwaardigheid van alle mensen duidelijk uitgesproken.

Echter aan het einde van de 19^e eeuw en vooral na de Eerste Wereldoorlog komt er een verandering in het mensbeeld: het krijgt in brede kringen trekken die in onze ogen naar racisme nijgen of zelfs ronduit racistisch zijn.

Het darwinisme gaf een wetenschappelijk tintje aan het racistische denken. Hij ontdekte dat de mensheid was ontstaan in een lang evolutionair proces. Alleen de best aangepaste soorten konden overleven. Dit kon aanleiding geven tot de gedachte dat er niet alleen verschillende rassen zijn maar ook dat er strijd kan zijn geweest tussen die rassen. En niet alleen dat sterke “rassen” een grotere kans hadden om te overleven maar ook dat vermenging

met andere rassen deze zgn. sterke rassen kan verzwakken en tot hun ondergang kan leiden. (O.m. door schedelmetingen zouden de essentiële kenmerken van volkeren kunnen worden vastgesteld.) Wetenschappers namen afstand van deze theorie maar dat hield de verspreiding ervan niet tegen.

Het eerdere hoofdzakelijk religieus gemotiveerde anti-judaïsme veranderde in racistisch antisemitisme: joden werden niet meer primair gezien als mensen die Jezus als de Messias afwezen en als Godsmoordenaars maar ze werden getypeerd als een volk met karaktertrekken die niet konden samengaan met het (*nobele*) karakter van Europese volkeren.

De term “antisemitisme”, die aan het einde van de 19^e eeuw voor het eerst werd gebruikt (al in 1882 is er een aan het antisemitisme gewijd congres georganiseerd) drukt uit dat de joden een semitisch ras vormen, zoals ook de Arabieren. Als Semieten zouden zij oorspronkelijk niet thuishoren in Europa.

Zeer invloedrijk was het werk van de in Engeland geboren Duitser Houston S. Chamberlain. De twee delen van zijn boek *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* (Engelse vertaling: *The Foundations of the Nineteenth Century*) verschenen in 1899. Chamberlain betoogt hierin dat alle Europese volkeren samen het “Arische ras” vormen en dat de Germaanse of Teutoonse volkeren het Arische bloed het beste hebben bewaard. Alles wat de oude Grieken en Romeinen hadden bereikt schreef hij toe aan hun Arische bloed. Doordat de Romeinen te tolerant waren geweest tegenover Semitische Joden zou hun rijk ten val gekomen zijn. Chamberlain stelt ook dat alleen Ariërs grote kunst en grootse gedachten kunnen voortbrengen en hij beweert dat Jezus onmogelijk een Jood kan zijn geweest. Zijn uitdrukkelijke suggestie is dat Jezus een Ariër was.

Dia 5

In de literatuur die ik heb gebruikt (R. Chazan, *From Anti-Judaism to Anti-Semitism*, 2016; A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 1968; L. Joosten, *Katholieken & fascisme in Nederland*”, 1982; B. Wallet, *Christendom en antisemitisme*, 2017; W. Zaal, *De herstellere, 1966; Nederlandse fascistie, 1973; G. Zondergeld, Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meijer en het Nationaal Front,*

1968) wordt de verbreiding van racistische, inclusief antisemitische, ideeën in de jaren na de Eerste Wereldoorlog in verband gebracht met de economische en ook mentale crisis die deze oorlog in verschillende Europese landen had veroorzaakt.

De auteurs leggen uit dat het echec van die oorlog en de crisis die erop volgde velen, vooral ook jongeren, ertoe brachten te streven naar een volledige breuk met het verleden. Alles moest anders, te beginnen bij de politiek, de landsregering.

De acties die her en der ontstonden, worden met de algemene naam *herstelbewegingen* (of ook wel revanchebewegingen) aangeduid. In de verschillende Europese landen kregen ze in de loop van de tijd verschillende namen: “fascisme” in Italië (*fasci*: knokploegen), in Pruisen “nationaalsocialisme”; in Spanje “falangisme” (*falanx* is Oudgrieks voor “slagorde”), “action française” in Frankrijk. In ons land, dat niet actief betrokken was geweest in de Eerste Wereldoorlog, maar wel leed onder de gevolgen, werd door sommigen – over wie straks meer – al spoedig de Italiaanse aanduiding “fascisme” overgenomen.

Het meest opvallende gemeenschappelijk kenmerk van deze bewegingen was in onze ogen denk ik de antidemocratische gezindheid. Ik zal daar straks een paar woorden over zeggen. Maar voor joden was een daarmee verbonden houding van Europeanen, nl. de concentratie op het eigen volk, m.a.w. het nationalisme, meer funest.

Eerst iets over de toenmalige antidemocratische gezindheid. Men wees de democratische rechtsstaat inclusief het parlement (het “kletsparlement” of “pratement”) af omdat daarin iedereen aan iedereen gelijk is en alle mensen in principe evenveel te zeggen hebben.

Tussen haakjes merk ik op dat deze negatieve houding tegenover de democratische staat nogal contrasteert met de publieke opinie in onze tijd. Nu wil men de inspraak van de bevolking juist versterken bijv. door middel van een bindend correctief referendum.

Het idee dat alle mensen gelijk zijn, zou tot chaos hebben geleid, omdat lang niet alle mensen voldoende politiek inzicht hebben. Men zag uit naar een sterke leider die met steun van de elite, de bovenlaag van de bevolking, de orde zou herstellen. Onder zijn leiding zou het hele volk weer één kunnen worden en trots zijn op zijn traditionele cultuur. De staat zou dan niet langer een conglomeraat van individuen zijn maar een zelfstandig organisme van hogere orde.

Met het ene volk werd – als we ons bij Nederland houden – in deze kringen enerzijds het in hun ogen *hele* Nederlandse volk bedoeld, inclusief de Nederlandssprekende bewoners van Vlaanderen en NW Frankrijk (de zgn. Groot-Nederlandse gedachte), en anderzijds zouden niet-Nederlanders, m.n. joden, als Semieten, niet in dit ene volk thuishoren.

M.a.w.: de herstelbewegingen – in Nederland en elders – waren behalve antidemocratisch bovendien uitgesproken nationalistisch (dit komt ook tot uiting in de naam “*nationaalsocialisme*”). De eigen natie, het eigen volk, moest worden versterkt, zo nodig ten koste van anderen: “eigen volk eerst”. Dit nationalisme (we zouden het “nationaal egoïsme” kunnen noemen) zou zeer ongunstig uitvallen voor joden.

Ik heb al opgemerkt dat het – na het echec van de Eerste Wereldoorlog – vooral jongeren waren die zich afkeerden van het verleden en grondige veranderingen nastreefden. In de literatuur wordt erop gewezen dat het niet alleen in Italië en Frankrijk maar ook in Nederland vooral *katholieke* jongeren waren, conservatieve katholieke jongeren. (Bijna de helft van de Nederlandse bevolking was in die tijd nog katholiek.) Hiermee kom ik bij de paragraaf:

4) *Katholicisme en fascisme in het interbellum.*

Nog voordat Mussolini aan de macht kwam in Italië (in 1922) ontstonden er ook in andere landen met het fascisme verwante stromingen en bewegingen. In het begin bedienden ze zich nog van neutrale benamingen (in Nederland, waar tussen de twee wereldoorlogen volgens Joosten bijna honderd van die groeperingen hebben bestaan, hield men het aanvankelijk bij “herstelbewegingen”; een van de boeken van Wim Zaal heet *De herstellere*), maar toen Mussolini succes behaalde in Italië, gingen sommige groepen ertoe over het predicaat “fascistisch” aan hun beweging te verbinden.

De belangrijkste, in elk geval de meest spraakmakende fascistische beweging was een groepering van conservatief katholieke jongeren. Het katholieke kwam ook tot uiting in de naam van deze beweging: “Zwart Front”. Zwart werd in die tijd geassocieerd met het katholicisme (misschien vanwege de kleding van priesters en kloosterlingen?). Omdat Zwartfronters uitdrukkelijke katholiek wilden zijn, vallen ze onder de noemer “Christelijk anti-judaïsme”. Zwart Front gaf een weekblad uit met dezelfde naam. Ik heb een paar exemplaren meegenomen.

Dia 6

De drijvende kracht/inspirator achter Zwart Front was de Brabantse priester Wouter Lutkie. In het fascisme van Mussolini zag Lutkie de politieke belichaming van zijn ideaal van een “katholiek herstel”.

Dia 7

Maar de eigenlijke leider was de oud-seminarist Arnold Meijer, eveneens een Brabander. In zijn artikelen in het blad “Zwart Front” schilderde hij joden af als niet assimileerbaar en onbetrouwbaar. Joden zouden volgens hem niet alleen het bankwezen maar ook de pers in

handen hebben en een op het aardse gerichte wereldoverheersing nastreven. Het jodendom is volgens hem een ontworteld volk dat rondwaalt onder allerlei andere volkeren.

Op een anti-joods congres in Erfurt in 1938 hield Meijer een lezing getiteld “Die Judenfrage in Holland”. Hierin probeerde hij uit te leggen dat na de Franse Revolutie ook in Nederland het verschil “zwischen Juden und Volksgenossen” ongedaan was gemaakt. Daardoor was het voor joden gemakkelijk geworden “wie Parasiten das Blut aus dem Volke zu saugen”

Ik citeer een paar passage uit *Zwart Front* van 4 maart 1939, waarin Meijer stelt dat Joden “ons” vreemd zijn (“De Jood blijft altijd Jood”). En hij voegt daaraan toe dat hun vreemdelingschap van een heel bijzondere aard is. Het zou Joden namelijk ontbreken aan enig vermogen tot assimilatie. Vervolgens spreekt hij over wat hij noemt “een bijzondere vorm van assimilatie”, nl. het doopsel. Meijer beweert dat wanneer een Jood zich bekeert en zijn bekering laat bezegelen met het doopsel, daaraan “veelal een zuiver zakelijke bedoeling” ten grondslag ligt. Meijer eindigt met: “De Jood blijft Jood, nu, altijd en eeuwig!”

Deze uitspraken van Arnold Meijer vind ik onthullend, omdat ze laten zien met wat voor type antisemitisme we hier te maken hebben. Het is geen voortzetting van het oude religieus gemotiveerde anti-judaïsme, want daarin speelde de Semitische afkomst van joden geen enkele rol. (Jezus en de eerste christenen waren zelf joods.) Waar het in de eerste generaties christenen uitsluitend om ging was, zoals ik al heb opgemerkt, dat men ging geloven in Jezus als de Messias. Dat geloof werd bezegeld in de doop. Maar voor Meijer verandert er niets als een Jood zich laat dopen: “De jood blijft altijd jood”.

Naast deze nadruk op de afkomst van joden (ik noem dat racisme) lijkt hier sprake van een voortzetting van het oude, al in voorchristelijke tijden voorkomende sociaaleconomisch gemotiveerde anti-judaïsme.

Meijer waarschuwt nl. dat het bankwezen in handen is van joden, dat joden streven naar een “aards gerichte wereldoverheersing”, etc.

Overigens moeten we m.i vaststellen dat het antisemitisme van Zwart Front, vooral in de beginperiode, gematigd was, zeker als we het vergelijken met het in die tijd ook opkomende Duitse nationaalsocialisme. In 1938 zijn er onderhandelingen geweest over een fusie tussen Zwart front en de NSB, maar Meijer wees dat van de hand o.m. met een verwijzing naar de in Duitsland inmiddels op gang gekomen onmenselijke jodenvervolgingen. Zwart Front was -- ik zou bijna zeggen uiteraard (nl. vanwege het nationalistische ideaal van een Groot-Nederland) -- principieel tegen aansluiting bij Duitsland.

Meijer is verschillend malen gearresteerd en gevangengezet, in 1934 voor het eerst wegens openlijke belediging van premier Colijn. Zwart Front, dat zich sinds 1940 Nationaal Front noemde, werd in 1941 door de Duitsers opgeheven. Arnold Meijer heeft zich sindsdien van politieke activiteiten onthouden. Hij stierf in 1965.

Dia 8

5) Drie opmerkingen/vragen tot slot.

a. Een *politieke* variant van het anti-judaïsme (*politiek anti-judaïsme*) is het verwijt aan het adres van Israëlsche joden dat zij gebied claimen waarop ook Palestijnse Arabieren recht hebben of menen te hebben. Dit type anti-judaïsme keert zich dus niet tegen joden in het algemeen maar tegen de joodse staat (en tegen degenen elders in de wereld die Israël steunen).

b. De laatste tijd vinden in Nederland en elders vaker anti-joodse incidenten plaats: beledigingen van mannen op straat die een keppeltje dragen, haatuitingen tegen joden op het internet, etc. Zijn deze anti-joodse incidenten uitsluitend een reactie op de politiek van Israël?

Klopt het dat de daders vooral in achterstandswijken wonende jonge Arabische c.q. islamitische immigranten zijn?

c) Er zijn Israëlitische joden die pleiten voor een twee-statenoplossing: een staat voor joden en daarnaast een staat voor Arabische Palestijnen. Houdt dit pleidooi niet ook een vorm van discriminatie in?

Ik zou nog een stap verder kunnen gaan. Wat moeten we in het licht van het voorgaande vinden van de joodse overtuiging Gods uitverkoren volk te zijn (dit wordt al duidelijk uitgesproken in het OT; bijv. in Ps. 33,12: “Gelukkig is het volk dat de Heer ... verkoos als het zijne”)? Wordt hiermee aangeduid dat niet-joodse volkeren in Gods ogen tweederangs zijn? Is het een vorm van nationalisme?

Gebruikte literatuur:

R. Chazan, *From Anti-Judaism to Anti-Semitism. Ancient and Medieval Christian Constructions of Jewish History*, 2016.

A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 1968.

L. Joosten, *Katholieken & fascisme in Nederland*, 1982

B. Wallet, *Christendom en antisemitisme. Tweeduizend jaar confrontatie*, 2017.

W. Zaal, *De herstellere*, 1966.

Id., *De Nederlandse fascistene*, 1973.